

ERMENİ SEVK VE İSKÂNININ (TEHCİRİN) ALTINDA YATAN NEDENLER

(REASONS BEHIND THE RELOCATION OF ARMENIANS)

Öğr. Gör. M. Törehan SERDAR

Bitlis Eren Üniversitesi
mtserdar@gmail.com

Öz: Bu makalede Ermenilerin tehcir kararının hangi şartlar altında ve hangi sebepler ile alındığı, bu kararın alındığı tarihte Osmanlı devletinin içinde bulunduğu koşullar incelenmektedir. Çalışmada Osmanlı devletinin tehcir kararı alırken karşı karşıya kaldığı güvenlik tehdidi, bu tehditle başetmek için gerekli kaynakların bulunmayışı gibi faktörler ele alınmaktadır. Buna göre alınan kararın bir zorunluluktan ileri geldiği göz ardı edilirken bu süreç ile ilgili Batılı kaynaklarda yapılan değerlendirmelerin söz konusu koşulları ve sebepleri kasıtlı bir şekilde nasıl çarpıttığı, böylece Osmanlı devletini ve Türkiye'yi nasıl baskı altına almaya çalıştıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ermeni isyanları, Ermeniler, sevk ve iskân, Talat Paşa, Osmanlı Devleti, 1915

Abstract: In this article, the reasons behind the relocation of the Ottoman Armenians and the condisitons in which this decision was made are analysed. The article evaluates those factors such as security risks in the Eastern part of the Ottoman state and the fact that there was a lack of resources to handle this risk. Accordingly, the relocation decision was based on an inevitable necessity to take precautions in the region, while Western sources deliberately ignore the conditions and the reasons for such a decision, and therefore try to incriminate Ottoman state and Turkey.

Keywords: Armenian revolts, Armenians, relocation, Talat Pasha, Ottoman state, 1915

Giriş

Ermeni meselesi, Ermeni tehciri son kırk yıldır ülkemizin gündemini meşgul etmiştir. Bir süre daha meşgul edeceğe benziyor. Yetmişli yılların sonlarına doğru ağırlık kazanan Ermeni meselesi, elçilerimizin katledilmesine kadar gitmiştir. Ermeni meselesinin bütün yönleriyle taraflı ve tarafsız bilim adamları tarafından araştırılmasından yanayız. Özellikle tarafsız bilim adamlarının bu konuyu araştırmalarını arzu ederiz.

Ermeni tehcirinin bütün yönleriyle araştırılması, iddaların belgelendirilmesi gerekir. Siyasicilerin tarihçi yerine geçmekten, parlamentoların önyargılı kararlar almaktan sıyrılıp bu işi uzmanlarına bırakması önemlidir. Gerçeklerin ortaya çıkması en çok bizleri sevindirir.

1. Ermeniler

Tarih; Ermenilerin sürekli göç halinde yaşadıkları göstermiştir. Bu göçlerin büyük çoğunluğu sürgün şeklinde olmuştur. Müslüman Türk hâkimiyetinin dışındaki yöneticiler, Ermeni milletini sürekli sürgün ederek göçe tabi tutmuşlardır. Ermenilerin huzur içinde yaşadıkları tek dönem varsa, o da Türk hâkimiyetinde oldukları dönemdir. Bunu akli başındaki bütün Ermeniler kabul etmektedir.

Tarih boyunca Ermeniler; Sasaniler, Bizans İmparatorluğu (II. Basil, IX. Konstantin Monomak) Moğollar, Memlûklular ve Çarlık Rusya tarafından sürekli bir yerlere sürülmüşlerdir. Özellikle Bizans sürgünleri Ermeni Urfalı Mateos tarafından ağır bir dille eleştirilmiş, Yunan halkı alabildiğince kötülenmiştir. Ermenilerin batılı devletler tarafından zaman zaman dışlanması, hor görülmesi, Ermenilerin aleyhine gelişen olaylar olmuştur.

2. Tehcire Giden Yollar

1912'den sonra özellikle Çarlık Rusya'sının büyük desteğini alan ve karşılıklı bir dayanışma içinde hareket eden Ermeniler, 1914'te, İngiliz ve Fransızların da katkısıyla önemli başarılar elde ettiler. 8 Şubat 1914'te Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rus elçisi arasında İstanbul'da bir anlaşma imzalanmıştır.¹ Bu anlaşmaya göre Doğu Anadolu'da Vilayet-i Site adı verilen Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Elazığ iki

1 BAYUR Hikmet Yusuf, *Türk İnkılap Tarihi*, 1/1, Ankara 1963, sah. 169-172

kesime ayrılıyor. Birinci kesim Erzurum, Trabzon ve Sivas, ikinci kesim ise Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır'dır. Bu anlaşma ile Ermeni devletinin bir nevi temelleri atılmıştır. Bu anlaşma aşağıdaki hükümleri içermektedir.

- 1- Doğu Anadolu'nun iki kesiminin başlarına seçilecek olan iki müfettişi büyük devletler teklif edecek ve Osmanlı Devleti de kimi atadığını bir nota ile bildirecek,
- 2- Her müfettiş kendi kesiminde idare, adliye, polis ve jandarmayı denetleyecek,
- 3- Toprak konusundaki anlaşmazlıklar müfettişlerin gözetimi altında çözümlenecek,
- 4- Kanun, nizamname ve resmi tebliğler mahalli dillerle ilân edilecek; genel müfettiş mümkün görürse, herkes mahkemelerde ve resmi dairelerde kendi dilini kullanabilecek, ancak mahkeme hükümleri Türkçe olacak ve imkân olursa ilgililerin dillerine de çevrili yapılacak,
- 5- Herkes, bulunduğu askeri müfettişlik sınırları dışına çıkmadan askerliği yapacak,
- 6- Hamidiye Alaylarına Ermeniler de alınacak,
- 7- Her iki bölgede bir yıl içerisinde seçim yapılacak,
- 8- Bölgelerdeki ırk ve dinlere mensup olanlar tespit edilecek,
- 9- Jandarma ve polis teşkilatları mensupları yarı yarıya olacak.

Ekim 1914'te resmen Birinci Dünya Savaşına giren Osmanlı Devleti, bu şartlar altında bir yandan Kafkaslarda Rusya'yla, diğer yandan Çanakkale'de ve Filistin'de İtilaf devletleri kuvvetleriyle çarpışmak zorunda kaldı. Doğuda Rus ordularına yardım eden ve hatta Osmanlı şehirlerini Ruslara teslim eden Ermeniler, İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'ye saldırdıkları sırada Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ardı ardına isyan çıkardılar. Bu arada birçok savunmasız sivil halk katliama uğradı. Durumun daha da vahim hal alması üzerine Osmanlı Devleti özellikle Doğu ve İç Anadolu'daki Protestan ve Katolik mezheplerine mensup olmayan Ermenileri, 27 Mayıs 1915'de aldığı bir kararla, savaş bölgesine uzak olan Suriye'de Şehr-i Zor (Deyr-i Zor), Halep ve Musul'a nakletti.² Bu operasyonda yaklaşık 450.000-600.000 kişi iskân edildi. Bu olay;

² ÖZDEMİR Hikmet, Kemal ÇİÇEK, Ömer TURAN, Ramazan ÇALIK, Yusuf HALAÇOĞLU, *Ermeniler; Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, sah. 3

hem Türkler, hem de Ermeniler için yeni bir tarihi sürecin başlangıcı oldu. Artık Ermeniler, bin yıldır birlikte yaşadıkları Türklerin güvenini tamamen yitirdiler, Türkler ise Ermenilerine katlettiler iddiasıyla, günümüze kadar gelen asılsız bir suçlamayla karşı karşıya kaldılar. Ermeni tehcirine giden yollara bir bakalım.

Osmanlı Devletinin ölüm-kalım savaşı verdiği bir sırada Ermeniler, gerek cephede ve gerekse cephe gerisinde düşmanın işine yarayacak büyük faaliyetler içerisinde bulunmuş ve bu faaliyetlerini ülke geneline yaymaktaydılar. Hatta Ermenilerin top yekûn bir isyana hazırlandıkları sezilmeye başlanılmıştı. Nitekim Ermeniler, köylere varıncaya kadar şu talimatı yayınlamışlardır:³

- 1- Kim olursa olsun her Ermeni aslı ihtiyaçlarından bazılarını satmak suretiyle silahlanmalıdır.
- 2- Seferberlik ilânıyla silâh altına çağrılan Ermeniler bu çağrıya uymayacaklar, Müslümanlar da dâhil çevrelerindeki halkı da orduya katılmaktan men edeceklerdir.
- 3- Her ne suretle olursa olsun silâh altına alınmış olan Ermeniler ordudan firar edip Ermeni çetelerine ve gönüllü birliklerine katılacaklardır.
- 4- Rus ordusu sınırı geçer geçmez komitacılar, firariler ve çeteler, Rus ordusuna katılarak Osmanlı ordusuna saldıracaklardır.
- 5- İkmal yollarını ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı ordusunun iş ve istihbaratını sekteye uğratacaklardır.
- 6- Cephe gerisinde, iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir.
- 7- Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek veya yakıp yıkacaklardır.
- 8- Terk edecekleri ev, hububat, kilise ve hayır kurumlarını yakıp, bunları Müslümanların yaptığı propagandasını yapacaklardır.
- 9- Resmi devlet dairelerini kundaklayacak, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını pusuya düşürüp katledeceklerdir.

3 HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 42-43

- 10- Cepheden yaralı dönen Osmanlı askerleri öldürülecektir.
- 11- Şehir, kasaba ve köylerde isyanlar çıkaracaklardır.
- 12- Müslüman askerlerin ve sivil halkın morallerini bozarak göçe mecbur edeceklerdir.
- 13- Bomba, silah imal, tedarik veya ithal ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.
- 14- Ermenilerin yaptıkları isyan, ihtilâl ve katliamın faturasını Müslümanlara çıkararak, bunu iç ve özellikle dış kamuoyunda neşreceklerdir.
- 15- İtilaf devletleri adına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.

Ermeniler bu talimatı derhal uygulamaya koydular. Bu durum karşısında Başkumandanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere gönderdiği tamimde, Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarını, askerden kaçarak eşkıyalığa başladıklarını, aramalarda bol miktarda silah ve bomba bulunduğunu ve bunun bir isyan hazırlığı olduğunu belirterek aşağıdaki tedbirlerin alınmasını istemiştir.

- a) Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak,
- b) Komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilân edeceklerdir.
- c) Her yerde uyanık davranılacak, ancak plânlı harekât olmayan yerlerde arama yapılmayacak ve sadık tebaaya herhangi bir zarar verilmeyecektir.⁴

Ermeni Patriği, Osmanlı hükümeti savaşa girdiği takdirde Ermenilerin izleyecekleri yolu belirlemek amacıyla bir toplantı düzenledi. Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar ve Vergazmial-Hınçak şeflerinin ve bu komitelere bağlı Ermeni Ulusal Meclisi üyelerinin katıldığı toplantıdan hiçbir karar çıkmadı.

Osmanlı Devletinin ölüm-kalım savaşı verdiği bir sırada Ermeniler, gerek cephede ve gerekse cephe gerisinde düşmanın işine yarayacak büyük faaliyetler içerisinde bulunmuş ve bu faaliyetlerini ülke geneline yaymaktaydılar. Hatta Ermenilerin top yekûn bir isyana hazırlandıkları sezilmeye başlanılmıştı.

4 SÜSLÜ A. Kırzioğlu, F. Yinanç, R. Halaçoğlu, Y. *Türk Tarihinde Ermeniler*; Ankara 1995, sah. 185-186

Hınçaklar öne çıkmak istemediler. Bununla birlikte komiteler faaliyetlerini sürdürdüler. Şubelerine Rusların ilerlemesi halinde, Osmanlı birliklerinin geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapmalarını, birliklerin malzeme tedariklerini engellemeleri; Osmanlı birlikleri ilerledikleri takdirde Ermeni askerlerinin birliklerinden ayrılarak çeteler oluşturmaları ve Ruslara katılmaları bildirildi.⁵

Fransız tarihçi Gaston Gaillard, 1920’de yayınladığı kitabında, hezimetle biten bir savaştan çıkar çıkmaz bir başkasına giren Osmanlı Devleti’nin zayıflığından faydalanmak amacıyla komitelerin Zeyton’da, Maraş ve Kayseri’de, özellikle Van, Bitlis, Talori, Muş ve Erzurum’da ayaklanmalar çıkardıklarını, Erzurum ve Doğu Beyazıt’taki Ermenilerin çoğunun, seferberlik emriyle birlikte Rus tarafına geçtiğini ve orada silahla donatıldıktan sonra Türklere karşı savaşa gönderildiklerini, Erzincan’da da Ermenilerin dörtte üçünün Rusya’ya geçerek Rus saflarında savaşa katıldıklarını ifade eder. Ma’muretül-aziz (Elazığ) vilayetindeki Ermenilerin de silahlanarak askeri birlikler oluşturduklarını ve Ruslar tarafından Van ve İran sınırına gönderildiklerini, İstanbul’dan ve Rusya’dan Dersim ve çevresine gönderilen habercilerin, bu bölgedeki Kürtleri Osmanlı hükümetine karşı ayaklanmaya çağırdıklarını belirtir. Karahisar bölgesi Ermenileri de, Rusların gelişini bekleyerek isyana hazırlanmışlardır. Aynı şekilde Ankara vilayetinde de Türklere karşı saldırılar, seferberliğe uyan Müslüman ailelere tehditler ve benzeri karışıklıklar görülür.⁶

İngiliz diplomat belgelerinden izlenildiğine göre, 1914 Kasım ayından itibaren Ermeniler Türkiye’nin Kuzeydoğusunda ve Güneyinde silahlı çeteler oluşturarak Osmanlı Devleti’ne karşı İtilaf cephelelerinde savaşa katılmak için gönüllü yazıldılar. İngiltere’nin eski Ruster-Don Konsolos Yardımcısı Francis Blyth Kinby tarafından 6 Kasım 1914 tarihinde Dışişleri Bakanına gönderilen bilgi notunda, David Tehermoff adlı Ermeni ile kısa süre önce yapılan bir görüşmede “60.000 gönüllü Ermeni’nin Kafkasya cephesinde Ruslarla birlikte Türklere karşı savaş için hazır oldukları ve bu gönüllülerin Rus hükümeti tarafından silahlandırıldığı” bilgisinin edinildiği bildirilmektedir.⁷

Tiflis’teki Ermeni Bürosu da Ruslarla beraber Osmanlı Devleti’ne karşı ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayınladıkları bildiriye; “Dünyanın dört yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarından dalgalanacağı, Hıristiyan inancından

5 Gaston Gaillard, *Türk Ermeni Sorunu*, Çev. Nuri Bilgin. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Ermeni İlişkileri Grubu Yay. İzmir 2003, sah. 12-14

6 Gaston Gaillard, a.g.e. s. 12-14

7 UK ARCHIVES FO 371/2116, *Emeniler; Sürgün ve Göç*, a.g.e. sah. 58

dolayı acı çekmiş olan Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşacağı” vurgulanmıştır.⁸

Çanakkale Savaşları'nın başladığı tarihten itibaren Ermeniler, Anadolu'da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişlettiler. Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri olaylarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürdüler. Mahmudiye'de Müslümanları toplu olarak katlettiler; camileri ahır haline getirdiler.⁹ 15 Nisan 1915'te Van, Çatak ve Bitlis'te isyan başlatıldı.¹⁰ Van ve çevresinde memur ve jandarmaları öldürdüler, karakollara ve Türklere ait evlere saldırarak resmi binaları yaktılar. Ruslarla işbirliği yapan Ermeni kuvvetleri, 16/17 Mayıs gecesi Van'ın Ruslara teslimini sağladılar. Bu durumu İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim, Almanya Dışişleri Bakanlığı'na şu telgrafla bildirdi: *“Van vilayetindeki Ermeniler ayaklanmışlar, Müslüman köylere ve kaleye saldırıya geçmişlerdir. Kaledeki Türk garnizonu 300 kayıp vermiş, günlerce devam eden sokak muharebeleri sonunda şehir asilerin eline geçmiştir. 17 Mayıs 1915'te Van Ruslar tarafından işgal edilmiş, Ermeniler düşman tarafına geçmiş ve Müslümanları katletmeye başlamıştır. 80.000 Müslüman Bitlis istikametinde kaçmaktadır”.*¹¹

Tiflis'teki Ermeni Bürosu da Ruslarla beraber Osmanlı Devleti'ne karşı ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayınladıkları bildiri; “Dünyanın dört yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarından dalgalanacağı, Hıristiyan inancından dolayı acı çekmiş olan Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşacağı” vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar, Ermeni isyanlarına karşı yalnız mahalli ve özel tedbirler almakla yetindi. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun doğu illeri üzerine yürümesi sıralarında, özellikle öncülük eden Ermeni Gönüllü Alayları tarafından Müslüman halk, merhametsizce yok ediliyordu. Hükümet Ermeni Patrikliğine, Ermeni Milletvekillerine, komite reislerine; vatan savunması için uğraşılırken isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam olduğu takdirde şiddetli tedbirler

8 UK ARCHIVES FO 371/2484/46942, No. 22083; 30 Kasım 1914 tarihli Horizon'dan aktarılmıştır.

9 Ermeniler; Sürgün ve Göç, a.g.e. sah. 60

10 ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, Belge 2003, 2005

11 *Deutschbisches und Armenien*, 1914-1918, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919, s. 65, 46 ve s. 56 nr. Belgelerden nakleden N. Göyünç – İstanbul Alman Elçisi Wangenheim'in 15 Nisan 1915 tarihli ve 228 nolu raporu, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, 1 A Türki 183, Armenien Bd. 36, No. 7118, R.14085

alacağını bildirdi. Bu tenbihata rağmen Ermeni faaliyeti bütün şiddeti ile sürüyordu. Ermeniler tarafından Van'ın düşürülmesi, Bitlis, Muş, Erzurum, Doğu Beyazıt, Zeytun (Süleymanlı), Sivas bölgelerindeki isyanlar ve saldırılar üzerine hükümet orduyu ve milleti korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. Van isyanının başlaması ve Ermenilerin bağımsız bir devlet kurduklarını ilân etmeleri üzerine 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara (sancaklara) gönderilen bir tamimle Ermeni komitelerinin elebaşlarının tutuklanması istendi.¹² İki gün sonra Başkumandanlık da aynı mealde bir tamimi bütün birliklere gönderdi. Söz konusu emirler gereğince çeşitli örgütlere mensup 2345 Ermeni tutuklandı. Tutuklananların sıradan Ermeniler değil, isyancıların elebaşları oldukları belirlenmiştir. Savaşta olunmasına rağmen, faaliyetlerine serbestçe devam eden komite merkezleri 26 Nisan'da hükümet tarafından kapatıldı.

Osmanlı Arşivindeki belgelerde Ermeni Tehcirinin nedenleri şöyle anlatılmaktadır:

“Ermeni komitelerinin Osmânlı Ermenileri arasındaki tarafdârları fevka'l-âde tekessür ve tevessü' etmesi üzerine anâsır-ı mezkûrden komiteler ile peydâ-yı münâsebet edenlerin öteden beri Hükûmet-i Osmâniyye'ye karşı olan vaz'iyetleri ve memâlik-i Osmâniyye'deki teşkilât-ı siyâsiyyeleri ve Osmânlı sıfatıyla kâbil-i te'lîf olmayan harekât-ı ihtilâlkârâneye ictisâr ile envâ'-ı cinâyât-ı fecî'a ikâ' etmiş oldukları yukarıda hulâsaten zikr ve îzâh edildi. Kaldı ki merkezleri Avrupa'nın meşhûr şehirlerinde bulunan ve her sûretle mazhar-ı mu'âvenet bulunan komiteler ile bunlara mensûb Ermeniler Hükûmet-i Seniyye'nin Harb-i Umûmî'ye duhûlünden evvel ve sonra haklarındaki emniyet ve i'timâddan istifâde ederek bir taraftan gizli gizli memleketi bir bomba ve mevâdd-ı infilâkiyye deposu hâline getirmeleri ve diğer taraftan muhâsım devletler ile tevhîd-i fa'âliyyet ve mesâ'î ederek gerek dâhil-i memleketde gerek memâlik-i ecnebiyyede bulunanların firâren veya gönüllü olarak başlarındameb'ûsları mütefekkirleri bulunduğu halde düşman ordularına giderek bi'l-fi'l muhâsemâta iştirâkleri ve buna muvaffak olamayanların bunlar hesâbına câsusluk eylemeleri ve memleketin bir başından diğer başına tertûbât ve tedârikât-ı ihtilâliyyede bulunmaları ki - sahne-i harbden pek uzak olan ve asla ümîd edilmeyen mahallerde zabt ve müsâdere edilen bomba ve esliha yığınları ile sâbit-ve ale'l-husûs son Kafkas harekâtında Rus ordusunun pîşdârlığını eden ve kısm-ı a'zâmı yerli ve tâbi'iyet-i Osmâniyyeyi hâ'iz Ermenilerden

12 OBE, s.6'dan BOA, DH, ŞFR, nr. 52/102.

müteşekkil bulunan çetelerin Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon gibi Rus işgâli altına geçen mahallerde ahâlî-i Müslime'ye karşı târîh-i insâniyyetde bu ana kadar misâlleri olmayan ve her sâhib-i vicdânı fâ'illerine karşı bütûn rûhuyla la'nete mecbûr edecek olan envâ'-ı kâtâl, mezâlim, şenâyi' irtikâbları Hükûmet-i Osmâniyye'nin tamâmen insilâb-ı emniyyetini ve mahâll-i mezkûre ahâlisinin nefret ve buğz-ı adâvetini intâc etmiş olduğundan bir taraftan emniyyet ve asâyiş-i memleket muhâfaza edilmek ve diğer taraftan ahâlî-i İslamiyye tarafından haklı olarak mukâbele edilmesi keyfiyyeti der-pîş-i nazar edilerek böyle bir hâlin zuhûruna meydân vermemek maksadıyla ba'zı mahallerde bulunan Ermenilerin ihrâc ve menâtık-ı mu'ayyenede iskân edilmeleri takarrur eylemiş idi. Bi'z-zarûr bu sûretle yapılan tehcîr mu'âmelesinin yalnız vatana karşı sû-i niyyetleri tahakkuk edenlere tatbîki tarîkına gidilmeyerek menâtık-ı harbiyedeki Ermenilerin ale'l-umûm teb'îd edilmeleri vehleten şâyân-ı muâheze görülebilir. Fakat Ermenilerin gâye-i milliyye add etdikleri mekâsıdı istihsâl uğurunda tamâmiyle mütesânid olarak hareket etmeleri ve şu harekât-ı fesâdkârânenin vukû'bulacağı bi't-tab' ma'lûmu olan Ermenilerden hiç kimsenin bî-günâhları tehcîrden kurtarmak için hükûmete ihbârâtında bulunmamış olması ve harbin pek serî' bir sûretde inkişâf etmekte olan safahâtı arasında arız ü amîk tedkîkâtında bulunmak kâbil olmaması ve bu kâbil olsa bile bir kasabada sâkin Ermenilerin hangilerinin hakikaten komitelere mensûb ve aynı efkâr-ı ihtilâlkârâneye sâlik olup olmadığının ve fırsat karşısında hükûmete karşı hareket etmeyeceğinin tebeyyünü ademü'l-îmkân bulunması ve bu husûsda edilecek küçük bir kusûrun orduyu önden ve arkadan ateşe mar'ûz bırakabileceği nazar-ı i'tibâra alınursa tehcir mu'âmelesinin "en masse" tatbîkindaki zarûretde şübhe kalmaz.

Tehcîr mu'âmelesinin ba'zı mahallerde an-kasdın veyâ an-cehlin hüsn-i tatbik edilmediği kemâl-i hulûs ile icrâ edilmiş tahkîkât netîcesinde ma'a'te'essüf anlaşılmış olduğundan hükûmet-i hâzıra tedbîr-i mezkûrdan dolayı mutazarrır olanların tehvîn-i ihtiyâclarıyla mesken ve me'vâlarına avdetleri esbâbının istikmâline kemâl-i keremî ve samîmiyyet-i tâmme ile teşebbüs eylediği ve şimdîye değin binlerce Ermeni mesken ve me'vâ-yı kadîmlerine yerleşdirildikleri gibi tehcîr esnâsında ta'kîb edilen maksada muhâlif olarak hareket eden eşhâsın şedîden duçâr-ı mücâzât edilmeleri husûsunda her ne yapılmak mümkün ise icrâsından geri durulmamış ve bunlar tevkîf ve dîvân-ı harplere teslim edilerek muhâkeme edilmekte bulunmuştur.

Hâlbuki iş bu tehcîr keyfiyyetinden dolayı Türklere karşı envâ'-ı isnâdâtta bulunulmakta ve esâsen icâbât-ı harbiyyeden olan bir tedbîrin tatbîki husûsunda vukû' bulân sû-i isti'mâlâtından dolayı bütün bir milletin mes'ûl tutulması husûsunda ârzûlar izhâr edilmektedir. Fi'l-hakîka Ermeniler vilâyât-ı ma'lûme ve Kafkasya'da İslâmlara karşı yukarıda ta'dâd edilen cinâyâtı ikâ' etdikleri sırada her türlü hissiyyât-ı insâniyyeden ârî olan ajanları vâsıtasıyla yaptırarak propagandalar ve neşriyyât ma'a'te-essüf hakikat-i hâle tamâmıyla vâkıf olmayan zevâtın iğfâlini intâc eylemiş ve Avrupa'da ba'zı mehâfil Türkü zâlim ve Ermeniye mazlûm görmeğe başlamıştır.

Şurası şâyân-ı dikkatdir ki, Ermeni komiteleri öteden beri kendilerine sosyal demokrat sîsü verdiklerinden Avrupa'daki bu kabîl partiler ile pek çoğu münâsebâtta bulunmuşlar ve hatta ma'hûd komitelerini bir ihtilâlcî sosyalist komitesi gibi "Internationale" e idhâl etmişlerdi. Son zamânlardaki vukû'ât ve hâdisât-ı âlemden istifâde eden Ermeni ihtilâlcileri mefsedetlerini örtmek için cihân sosyalistleri nezdinde eskiden beri sosyalizm efkârına hâdim birer propagandacı gibi hareket ederek gerek memâlik-i Osmâniyye'de ve gerekse Kafkasya'da irtikâb etdikleri fecâyî-i günâ günü ya tamâmen setr ve yâhûd o fecâyî'den bir kısmına gûyâ sosyalizm esâsına müstenid imiş gibi bir mâhiyet atf ederek Garbî ve Amerika efkâr-ı umûmiyyesini iğfâl etmişler ve kendi haklarında olan emniyet ve i'timâdi sû-i isti'mâl ile ikâ' etdikleri envâ'-ı şekâvet ve en fecî' cinâyatları cihân demokrasisi huzûrunda bir sosyalizm ihtilâli gibi göstermeğe kısmen muvaffak olmuşlardır. Fakat hiç şübhe yok ki bu silsile-i fecâyî' memâlik-i garbiyye ve Amerika demokrasisinin ma'lûmu olunca Ermeni ihtilâlcilerin ihtilâlcî sosyalist değil hûnhâr birer bâğî olduklarına âlem-i medeniyetçe kanâ'at hâsıl olacaktır. Bunların sosyalistliğinin ne kadar sâhte olduğuna delâlet edecek bir takım vukû'ât-ı cedîde zikr edilebiliyor, şöyleki: Eğer bunlar iddi'âlarında sâdik sosyalistler olmuş olsalar idi bugün Kafkasya'da teşekkül eden Ermeni hükûmetine sosyalist bir cumhûriyet şekli vermeleri lâzım gelir idi. Halbuki bu husûsda Ermeni ihtilâlcilerin temâmen müfrîd nasyonalistler misillü hareket etmekte ve kendileri ile ırken ve kanâ'aten hiç münâsebeti olmayan bir takım ahâlîyi demokrasiinin en sarîh düstûrlarına rağmen cebren taht-ı tâbi'iyetlerine almağa ve devlet sıfatıyla daha ilk hatvede emperyalizm siyâsetini tatbîka sâ'î olmaktadırlar. Binâ-berîn Ermeni komitelerinin ne türlü mekâsıd-ı hasîseye tâbi'iyetle bu kadar cinâyât-ı şenî'ayı irtikâb etdikleri bugün ortadadır. Türklere karşı vâk'i isnâdât her ne olursa olsun hakikat ergeç kendisini gösterecek ve adâlet-i ilâhiyye yerini bulacaktır ve bulmak üzeredir. Zîrâ bugün Türk efkâr-ı umûmiyyesi

yüzbinlerce İslâma karşı envâ'-ı mezâlim ve cinâyât irtikâb eden ve bu ef'al-i şenî'aları Rus ümerâ-yı askeriyyesinin raporları ile de yakînen sâbit olan ve kısm-ı küllisi Kafkasya'da ahîren teşekkül eden Ermenistan'a firâr ile müreffehen imrâr-ı hayât etmekte bulunan canîlerin müstehak oldukları mucâzâta dúcâr edilmelerini milel-i mütemeddine talep ediyor.

Sahîfe: 1 *Vesâ'ik*

1- Meşhûr çete rüe'sâsından "Antranik" in "Sasun Hâtırâtı" nâmıyla kendi eliyle yazmış olduğu ser-güzeştin bir kısmının sûret-i tercümesi "Sahîfe 20" "Antranik" işbu hâtırâtında çete tertibâtından, çetenin fa'âliyetinden ve ikâ' eyledikleri katllerden bilâ-pervâ bahs etmektedir.

2- Kafkas Vâlî-i Umûmîsi "Galiçyen" in 1898'de Çar'a takdîm ettiği lâyihanın "Sahîfe 36" Ermenilere â'id kısmında Ermeni âmâlinden ve Katagikos ve "Eçmiyazin Sinodu" tertibâtından ve Ermeni mekâtib-i ibtidâ'iyyesinde ta'kîb edilen makâsıddan, Kafkas Ermeni matbû'âtından, cem'iyetlerden hayrât ve hasenâta hâdim olmakdan ziyâde siyâset ile iştigâl eden cemi'yyât-ı hayriyyeden vesâ'i'reden dûr u dirâz bahs eylemekte ve Ermeni âmâline karşı ne gibi tedâbir ittihâzı icâb eylediğini dermiyân etmektedir. "Galiçyen" Ermeni âmâlinden bahs ettiği sırada diyor ki: "Ermenilerin kıyâmından maksad memleketlerinin kadîm istiklâlîni tekrâr te'sîs etmektedir. Bu şehirlerde sâkin, tahsîl görmüş ahâlî ile silk-i ruhbâna mahsûs eşhâs arasında pek ziyâdedir. Köylüler henüz bu hastalığa tutulmuşlardır. Bu hareketin müşevvik ve muharrikleri ruhbân ve Ermeni matbû'âtı ile memâlik-i ecnebiyyede bulunan ihtilâlci komitelerdir."

3- Balkan Harbi'ni müte'âkib "Taşnaksutyun Komitesi" nin şu 'belerine tevzî' ettiği beyânnâmelerden birisi aynen "Sahîfe 61" mündericidir. Bu beyânnâme de Hükûmet-i Osmâniyye aleyhinde yapılan propagandalardan komite tertibâtından ve şu 'belerin ibrâz edecekleri fa'âliyetden bahs edilmektedir.

4- Bitlis Rusya konsolosunun 3 Kânûn-ı Evvel sene [1]910 târîhli raporu "Sahîfe 77" mûmâ-ileyh işbu raporunda "Bitlis vilâyetinin şâyân-ı dikkat ahvâlinden biri de Ermeni ihtilâl cem'iyeti olan "Taşnaksutyun" un vilâyet-i mezkûre dâhilinde sûret-i dâ'imede ibrâz-ı fa'âliyyet eylemesidir." dedikten sonra cem'iyet-i mezkûre hakkında ma'lûmât-ı kâfiye vermektedir. Meselâ "re'îsleri ile birlikde yüz bin a'zânın dâhil bulunduğu cem'iyetin merkez-i idâresi "Muş" şehrinde

kâ'indir. Bu teşkilât yirmi komiteye yüz tâlî komiteye ve sekiz yüz gruba inkisâm eylemektedir. ilh... Taşnaksutyun Cem'iyetine dâhil bulunan a'zâdan her biri her ay cem'iyet kasasına on paradan bir guruşa kadar bir meblağ te'diyeye mecbûrdur. Bundan dolayı cem'iyet-i mezkûrenin yalnız Bitlis vilâyetinde senevî bin elli, bin beş yüz liralık vâridâta mâlik olduğu zann edilmektedir. Bu sûretle her grub ve komitenin topladığı akçe Cenevre'deki "Taşnaksutyun Grup Kalemî"ne gönderilmekde ve kalem-i mezkûrce "İsviçre Taşnakist Hey'et-i Aliyyesi" mukarrerâtına göre sarf edilmektedir." diyor.

Bitlis Rus konsolosunun 19 Teşrîn-i Sâni sene [1]912 târîhli ve "63" numrolu diğer bir raporu: bunda mûmâ-ileyh konsolos "Taşnak komitesi"nin mukarrerâtından bahs eylediği sırada "Taşnaksutyun Cem'iyeti farfarada katl olunan iki Ermeninin intikâmını Müslümânlardan almak ve memleketde karışıklık çıkarmak için fırsat beklediğini hükûmete bildiriyor.

5- Çetelerin sûret-i teşekkül ve idâresi hakkında komitelerce tertîb ve şu'ubâta irsâl olunan ta'lîmâtname-i dâhilî "Sahîfe 131" 1910 târîhli Ermeni ihtilâl-perver Taşnaksutyun komitesi karyelere â'id ta'lîmât-ı dâhiliyye elli sekiz maddeden ibâret olup mevâdd-ı umûmiyye, çetelerin vezâ'ifi, hey'et-i icrâ'iyenin vezâ'ifi, veznedârın vezâ'ifi, silâh muhafızının vezâ'ifi ve cezâ hakkında ahkâm ve tafsîlâtı muhtevîdir.

6- Taşnak İhtilâl Komitesi hey'et-i fa'âlesinin nizâmnâme-i dâhiliyyesi "Sahîfe 136" işbu nizâmnâme ber-vech-i âti fusûli hâvî ve 76 maddeden mürekkebdir. Târîhi 26 Eylül [1]915 Everek-Fense: Maksad, a'zâlık ve teşkilât, vazîfe ve inzibât, inhilâl, meclîs-i rü'esâ, tâlî komite, meclîs-i umûmî, teşkilât-ı umûmiyye aleyhine ikâ' olunan cerâ'im, hüküm ve mücâzât, ağız ale'l-hikem.

Vesâ'ik

Van'da ba'dehu Erzurum'da Rusya Ceneral Konsolosu olarak bulunmuş olan Ceneral Mayevski'nin (Bitlis ve Van Vilâyetleri İstatistiği" nâmıyla 1916 târîhinde neşr eylediği eserin

Ermeni mes'elesine dâ'ir olan kısmı tedkik oldukda memâlik-i Osmâniyye'de vuku' bulan vekâyi'-i mü'essifenin bütün mes'ûliyyeti evvelâ siyâsî komiteler te'sîs eden Ermeni ihtilâlcilere, sâniyen bunları teşcî' edenlere â'id olduğu vâzihan görülüyor. Meselâ eserin bu kısmında mûmâ-ileyh Ceneral diyor ki: "Ermenilerin ahvâli hakkındaki

şikâyatın şehirlerde sâkin olanlara bir vechle ta'allûku yoktur. Şehirlerde sâkin Ermeniler her vakt hürriyetlerine mâlikdirler her husûsda nâ'il-i müsâ'adât olmuşlardır. Köylere gelince bunlar zirâ'at işlerine ve fennî iskâ ameliyâtına vukûf-ı tâmmırları sâyesinde şerâ'it-i hayâtiyyeleri merkezî Rusya'da mütemekkin Ermeni köylülerinden daha muntazamdır. Ermenilerin mütemâdiyen Kürdler tarafından duçâr-ı tecâvüz oldukları doğru değildir. Bu yoldaki müdde'ayât makrûn-ı hakikat olsa idi hiç bir Ermeni karyesi mevcûd olamaz idi. Hâlbuki kurâ-yı mezkûre Kürdlerin karyelerinden daha ziyâde zengin ve mes'ûddurlar. 1895 ve 96 senelerinde Ermeni komiteleri Kürdler ile Ermeniler arasına nifâk tohumu ekmişler ve havâl-i mezkûrede yapılan ıslâhât bu yüzden pâyidâr olamamıştır."

Der-sa'âdet Fransa Sefir-i esbaki "Mösyö Kambon" tarafından yazılıp Ermeni âmâlinden ve Ermenilerin gördükleri teşvikden bâhis olan (1893 ve 97) senelerine â'id Sarı Kitâbda münderic bulunan rapor dahi bâlâdaki ifâdâtı te'yîd etmektedir. Mösyö Kambon işbu raporunda Ermeni erbâb-ı ihtilâlinin köylülere millet, hürriyet ve muhtâriyet fikrlerini telkin etmeği deruhde eylediklerini açıktan açığa i'tirâf eylemekle berâber (Hükûmet-i Osmâniyye'nin Ermeni komitelerinin fa'âliyyetine karşı tavır ve hareketi ne olmak lâzım gelir idi? Hükûmet-i Osmâniyye kendisinin inhitâtını istihdâf eden tahrîkâtı tasvîb edebilir mi idi?) diyor. Ceneral Mayevski Ermeni komiteleri tarafından tertîb edilmiş harekât-ı ihtilâliyyeden ve bu komitelerin ecnebî konsolos ve misyonerlerden gördükleri mu'âvenet ve mazhariyeti ber-tafsîl nakl etdikden sonra hülâsaten diyor ki, "Türkler hakkında vâki' olan şikâyat ne olursa olsun vekâyi'in yegâne müsebbibleri Ermeniler olduğu âşikârdır." Bu bâbda birçok misâller zikr etdikden sonra ilâveten "Ermeni mes'elesine dâ'ir olan neşriyyât kizb-âlûddur. Usât kadınları çocuklarını muhâfaza için silâha mürâca'at etmemişlerdir. Bi'l-hâssa ihtilâl çıkarmak niyyetiyle silâha sarılmışlardır. Gayr-ı Müslim ve tamâmen ma'sûm İslâmların ne sûretle telef edildiklerine dâ'ir yedimde evrâk ve vesâ'ik mevcûddur. Ahvâl-i mahalliye ve Ermeni mes'elesine vukûf-ı tâmmı olan Ceneral "Mayevski"nin eserinin ivaz ve garazdan ârî olarak tahrîr edilmiş olduğuna bir delîl-i celî bunun münhasıran Rus Erkân-ı Harbiyyesi için yazılmış olmasıdır.

Vesâ'ik

1916'da Erzurum'un Rus kıta'âtı tarafından işgâlinde gerek şehre ve gerek civârına hiç bir Ermeni yaklaşıldırılmamıştır. İhtilâlden sonra her türlü tedâbîr lağv edilmiş bulununca Ermeniler Erzurum ve havâlîsine

saldırdılar. Bu hücumla berâber gerek şehirde ve gerek civâr köylerde hâneler yağma edilmek sâhibleri kâffeten katl olunmak gibi cinâyetler başladı.

.....

Başkumandan Ermeni kıta 'âtı kumandanlarına efrâdın itâ'atsizliği son dereceyi bulduğunu söyleyerek pek ağır tahkîrâtta bulundu. Eşkiyâca yapılan zulm ve ta'addîyi ve yollarda çalıştırılmak bahânesiyle kıra götürülen Türklerin hemân yarı yarıya avdet etmesi husûsunu Ermenilere ikâ' ederek eğer taht-ı işgâle alınan arâzide Ermeniler hâkim olmak istiyorlarsa kendileri mazbût ahlâk sâhibi olduklarını göstermeleri icâb edeceğini ve yaptıkları cinâyetlerle kendi milletlerinin nâmını telvîs etmekte olduklarını Ermenilerin münevver kısmına pek acı lisânla ihtâr etdi...

Erzincan'da Ermenilerin Türkleri katl-i âmî havâdisi vâsıl oldu. Kitâl doktor ve müte'ahhid tarafından tertîb edilmiş. Ya'ni herhâlde eşkiyâ tarafından tertîb edilmemiştir. .... Bi'z-zât müte'ahhid eğlenmek için seksen kişi kadar bî-çâreleri birer birer kafalarını parçalamış. Erzincan kitâlinde sonra mükemmel silâhlarıyla mücehhez Ermeniler

Erzurum'a doğru ric'ate başladılar. Menzil hattını Kürdlerin tasallutundan vikâye için birkaç

topla birlikde menzil ile ric'ate mecbûr olan bir Rus topçu zâbiti birgün icâbât-ı harbiyyeden olarak Ermeni kıta'âtından ba'zısını mevzi'e sokmak istemiş muntazam harb etmek Ermenilerin hoşuna gitmediğinden bir gece Rus zâbitleri hânelerinde uyurlar iken evleriyle birlikte yakmak istemişler hâneyi tutuşdurmuşlardır. Rus zâbitleri pek güçlkle yangından kurtulmuşlardır. Erzincan'dan Erzurum'a ric'at eden Ermeni eşkiyâ sürüleri yolları üzerine rast gelen İslâm köylerini ahâlîsi ile birlikte mahv etmişlerdir. ....

Kâ'im-i makâm Garbaztof çocuk kadın bir çok ma'sûm cenâzesini ihtivâ eden bir câmi'havlusuna Ermeni kıta'âtı nezdinde telefon hizmetini ifâ eden Ermeni kızlarından bir ikisini da'vet ederek kızlara Ermeni ma'rifetlerini görüp iftihâr etmelerini makâm-ı serzenişde söylemiş. Kızlar o hâli gördüklerinde müte'essir olacaklarına bî'l-aks meserretle gülmeğe başlamaları Ceneralin nefretle karışık hayretini mûcib olmuş ve pek ziyâde müte'essir olarak kendilerini ta'zîr ve tekdîr etmeğe

başlamış ve Ermenilerin hattâ kadın bile olsalar en alçak ve vahşî bir millet olduklarını ve harb ederek nice fecâyî ‘ görmüş bir zâbitin bile tüylerini ürperten vahşet levhası karşısında ta ‘lim ve terbiye ve mekteb görmüş genç kızların meserretle gülmeleri buna delîldir demiştir.

Vesâ’ik

“Son vasiyetim:

Şahsımdan başka Urfa’da hiç kimse bi’l-hâssa Künezler ve İkarret familyaları hiçbir sûretle mes’ûl değildir. Bunlar yaptığım şey’e karışmamışlardır. İçtiğimi evvelki misyonerhâneneden getirdim. Ermeni ihtilâline dahl ve iştirâkim olmadı. Fakat ihtilâl bizi de sürükledi.”

Y. H. Lesli

Bâlâdaki varaka Mister Lesli’nin hatt-ı desti ile yazılmışdır.

Urfa Alman Hastahânesi Doktoru

*Urfa’da Alman Doktor
Hastahânesi Müdür-i
Ermenak sânisî
Yakob Künezler*

Vesâ’ik

“The Encyclopaedia Britanica” nın “Armenia - Ermeni” kelimesi hakkında verdiği îzâhât meyânında Ermeni ihlâlê dâ’ir ma’lûmât-ı müfide mündericidir. “Tiflis’de ve Avrupa pay-ı tahtlarının bir çoğunda gazeteler ve hicviyeler neşri maksadıyla cem’iyyetler teşekkül etdi. Hınçakistler misillü cem’iyyât-ı hafıyye daha büyük bir mekâsıd-ı ihtilâl-cûyâne ile te’sîs etdi. Vilâyât-ı şarkıyyeye gönderdikleri murahhaslar fa“âl propagandalarda bulundular.

Eşhâs-ı mezkûre oralara esliha ve mevâdd-ı müşte‘ile idhâline gayret etdiler. Türkiye’nin sû-i idâresinden mütevellid hâdisât-ı âdiyeyi Avrupa’ya kütâl-i fecî’a sûretinde gösterdiler. Harekât-ı ihtilâliyyeye ba’zı pek genç olan kimseler iştirâk ederek nihilist esâsâtı dâ’iresinde komiteler teşkil etdiler. Ermeni ruhbânı tarafından bunlara muhâlefet

edildi ilh..... Menfa‘at-i şahsiyyeye müstenid emelleri ekseriyyet-i ahâlî tarafından adem-i kabûl gördü. Murahhaslar eşhâsa karşı sû-i kasdlarda bulundular. ilh..... Bu komitelerin teşvikâtı neticesinde zuhûr eden vekâyi‘-i ma‘lûmeden bahs ettiği sırada “İslâmların ekserîsinin Ermenileri himâye ve sıyânet eylediklerini” beyân ve tesbât ediyor.

Vesâ‘ik

İşbu albümün mukaddemesinde Ermeni gönüllü alaylarının ne sûretle teşekkül ettiğiinden ve kısm-ı a‘zamı Osmanlı sıfatını taşıyan bir takım kesânın Devlet-i aliyye aleyhine besledikleri mekâsıd-ı hâ‘inânenen bahs edilmektedir. Atıdaki fikra bi‘l-hâssa şâyâm dikkatdir:

“İntikâm sâ‘atinin çaldığını bütün millet anladı. Bu gibi fırsatlar her zamân târîhde tekrâr etmez. Yarın Ermeniler istitâ‘atlerine göre Türkiye Devleti‘nin mahvına çalışmalıdırlar.”

Vesâ‘ik

Kars‘da Dokuzuncu Ordu Kumandanı Şevkî Paşa‘dan
mevrûd 25 Teşrîn-i Sâni

[1]334 târîhli telgrafnâmeden:

“Sene ibtidâsında ordunun ileri harekâta başladığı andan itibâren Batum Mu‘âhedenâmesinin akdi zamanına kadar Ermeniler kadın çocuk tefrîk etmeksizin yakalayabildikleri her Müslümânı hâtıra gelmez suver-i fecî‘ada katl-i âmm ederek bugünkü mevki‘lerine kadar çıktılar. .... Bi‘l-hâssa Antranik‘in binlerce avenesiyle Gence ile Erivan ve Ordubat İran‘daki muntıkada bulunan ahâlî-i İslâmiyyeyi katl-i âmmı devâm ediyor. .... Biz Ermenilerle hoş geçinmeyi ârzû etdik. İ‘âşelerini te‘mîn için hükûmetleri nâmuna külliyetli hubûbât vererek Ermeni muhâcirlerini kabûl ile iskân ve i‘âşe etdik..... Hâlbuki Ermenilerin ikâ‘ etdikleri cinâyât zavallı İslâmları havf ve haşyetlere ilkâ ediyor. Bu bî-çâre tâli‘siz insanların hayâtıyla nâmûslarının tahlîsi ve te‘mîni için muktezî tedâbîrin ittihâzı.”

“Kabahlı ile beş kilometre garb-ı şimâlîsinde kurbân köyleri ve bunlar civârındaki İslâm kurâsına Ermeni asker ve ahâlîsi tarafından baskın yapılarak üç yüz kadar İslâm şehîd edilmiş mütebâkîsi hicrete mecbûr edilerek malları gasb olunmuşdur..... Şimdiye kadar yapılan

tahkikâtdan bu havâlîde yüz otuz üç köy ahâlîsi perişân edilmiştir. .... Bî-taraf bir hey'etin mahallinde yapacağı tahkikâtdan derhâl müstebân olacağı üzere yakılan yüzlerce Müslümân köyüne mukâbil Ermenilerin hiç bir şey'ine dokunulmamış iken kendileri bu insâniyetkârâne mu'âmelemize mukâbil zulm ve i'tisâflarından vazgeçmemişlerdir.”

“Arâzî-i müstevliyemizin istirdâdında ve elviye-i selâsenin tarafımızdan işgâlinde Ermenilerin beşikteki çocuklardan hasta döşeğindeki ihtiyârlara kadar ellerine Müslüman olarak ne geçerse süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak katl-i âmm etdikleri vesâ'ikiyle (fotoğraf, rapor, Rus zâbitlerinin raporları) sâbitdir. ....

Erzincan, Mama Hatun, Erzurum, Kars ve civâr köylerinde Ermenilerin fecâyî'i o kadar azîmdir ki görülen sahneler en katı yürekli olanları dahi ağlatmıştır. Bugün dahi o fecî' manzaralar bilmeyenlere, inanmayanlara, inkâr edenlere i'tilâf murahhaslarıyla muhtelit hey'etlere gösterilebilir.”

Vesâ'ik

Meclî-i Meb'ûsân'da tehcîr vukû'âtı hakkındaki istîzâh müzâkerelerinde Muş Meb'ûsu İlyas Sâmî Efendi hâdisât-ı vâkı'ada nüfûz-ı me'mûriyyetini sû-i isti'mâl edenlerin kemâl-i adâlet ve şiddetle tecziyeti lüzûmunu beyân etmekle berâber vukû'ât-ı mezkûrenin ne sebeble tahaddüs ettiğini tahkîk etmek lüzûmunun da ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması iktizâ ettiğini ve [1]312 senesinde Ermeni komiteleri tarafından tertîb edilen vekâyî'-i ihtilâliyye esnâsında Osmanlının nesâyih-i dîndârâne ve âlî- cenâbânesine ittîbâ'-ı hareket eden ahâlî-i İslâmiyye tarafından kendi dâ'ire-i intihâbiyyesi dâhilinde hiç bir Ermeninin huzûr ve râhatı selb edilmediği ve vekâyî'-i ahîre esnâsında ta'assub-ı dînî ile hareket edildiği hakkındaki iddî'aların merdûd olduğunu ve Muş Meb'ûsu Papasyan Efendi'nin seferberliğin bidâyetinde kendisine “Son zamanda Erzurum'da akd edilmiş kongrede Ermeniler için dâhilde tamâmiyle bî-taraf kalmak, hudûdda Rusya'ya müsellahan mu'âvenetde bulunmak husûsâtının ihtiyârı fakat Rus istîlâ ve işgâlden sonra mükellefiyyet-i askeriyye sûretinde Rusların emelinin tevsî'ine çalışmak lâzım geldiği hakkında ittihâz-ı mukarrerât eylediğini, “mütefekkir Ermeni arkadaşlarının bu gibi komite esrârını işâ etmek muvâfık olmadığı zeminindeki i'tirâzlarına rağmen alenen söylediğini ve mukarrerât-ı vâkı'a hükûmetçe tamâmiyle ma'lûm olduğu

hâlde bir hareket-i fi'liyye-i ihtilâliyye görülmeden hiç bir ferdin dücâr-ı tecâvüz olmasına meydân vermeyiniz. Şiddetle âsâyişi te'mîn ediniz” diye Muş Mutasarrıflığı'na Dâhiliye Nezâreti'nden evâmir i'tâ edilmiş olduğunun meydândaki hakikatlerden olduğunu ve yüz binlerce ahâl-i İslâmiyyenin bu cür'etkâr komiteler tarafından fecâyî'-i gûnâ-gûn ile itlâf ve imhâ eylediğini ve gerçi keyfiyyet tavsîfe hâcet olmayacak derecede âşikâr ise de Rus kumandanlarından Tever Duhlebof'un neşr ettiği hâtîrâtın müdde'ayâtı isbât edeceğini ve mezkûr hâtîrâtta “Erzurum'da şehîr hâricinde çalıştırmağa götürülen Türklerin ekserisi Ermeniler tarafından katl edilmiştir. Doktor Azaryef ile Karahisâr vâkı'ası re'îsi Murâd “800”den fazla Türk'ü katl eylemiştir. Müslümân maktûller büyük çukurlara ve beher çukura 70, 80 kişi olmak üzere doldurmuşlardır. Menzil hidemâtında kullanılan bütün Kürdler, Ermeniler tarafından kâmile katl-i âmm edilmiştir. Ceneral Odişelisne, Ilıca karyesinden kaçamayan Türklerin kâffesinin katl edilmiş olduğunu bi'z-zât söylemiştir. Kâ'im-i makâm Garbanof câmi' havlusunda iki arşun irtifâ'ında Müslümân cenâzesi yığılmış olduğunu ve bunların arasında her yaşta kadın, erkek, çocuk mevcûd bulunduğunu ve kadın cenâzelerinde cebren ta'arruz âsârı görüldüğünü ifâde etmiştir. Erzurum'da hammâma sokulan iki yüz yetmiş kişiden yalnız yüz kişinin bi'zzât kendisi tarafından kurtarılmış olduğu beyân ile 17 Şubat'da Türk pazârının yağma ve Tepe köyünün bütün ahâlisi kadın ve çocuklar dâhil olduğu hâlde Ermeniler tarafından katl-i âmm edilmiştir. 27 Şubat'da Erzurum'da Türklerden üç binden fazla eşhâs katl edilmiştir” diye muharrer ve mestûr olduğunu ifâde etmiştir.

Vesâ'ik

Prevayeç nâmındaki İsveç zâbiti tarafından yazılıp Mya Dagligt Allehanda nâm İsveç gazetesinin 23 Nisan sene [1]917 târihli nüshasında neşr olunan makâlenin hulâsa-i münderecâtı:

“Anadolu'da seyâhatim esnâsında gerçi Ermenilerin şâhid-i sefâleti oldum. Fakat müretteb mezâlîme hiç bir yerde tesâdüf etmedim. Ancak bunun içündür ki, bu bâbda icâle-i kaleme lüzûm gördüm. Ermenilerin Türkiye'nin şimâlinden havâlî-i cenûbiyyeye nakl ve tehcîrinde Hükûmet-i Seniyyenin bir mecbûriyyet-i kat'îyye tahtında hareket etmiş olduğunu teslim etmek iktizâ eder.

Erzurum havâlisinde Rusların memleketi işgâline ve düşman ordusuyla birlikte icrâ-yı harekât imkânına intizâr eden Ermenilerin o havâlden teb'îdi bi'l-hâssa kesb-i zarûret etmişdi.

1916 senesi Şubat'ında Erzurum'un işgâli esnâsında bir Ermeni bana "Eğer bizi Erzurum'da bırakmış olsalar idi şehir çoktan sukût ederdi" dedi. Hiç kimse sâhib-i satvet düşmanlar tarafından tehdîd edilmekte olan Türkiye gibi bir memleketi dâhilî düşmanlarının harekât-ı hâ'inânelerinden tevakkûye ma'tûf mukarrerâtından dolayı mu'âheze edemez.

Memâlik-i sâ'iredeki milel-i mahkûmenin ahvâli nazar-ı dikkate alındığı takdirde dînlerini, lisânlarını, edebiyâtını, mekteblerini muhâfaza etmiş olan Ermenilerin memâlik-i Osmâniyyede nâ'il-i refâh olduklarını i'tirâf etmek zarûrîdir.

Esnâ-yı naklde metâ'ib-i hicretin tahfifi zımında icrâsı şâyân-ı ârzû birçok husûsâtın yapılmadığı doğrudur. Ancak kaviyyü's-şekîme üç devletle harb etmekte bulunan bir devletin vaz'iyet-i mühlikesi muhâcirlerle icrâ edilenden mâ-adâ mu'âvenet-i mü'essire ibzâlini imkânsız bıraktığını hakikat nâmına beyân etmelidir. Bu muhâcirleri şimendüferlerde Konya Ovasında arabalarda yaya olarak Toros yollarında Adana, Halep ve Deyr-i Zor sahrâlarında gördüm. Sefâletlerini inkâr etmek istemem. Lâkin re'yü'l-ayn müşâhedâtıma binâ'en beyân ve tasdik ederim ki, vedâ'atlerinde hicret eden bu adamlara karşı jandarma kâ'âtı tarafından zulm ve i'tisâf edildiği vâki'dir."¹³

13 BOA. HR. HU, Kr.173/5

حکومت

از ادبیات آله و کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب

بسم الله الرحمن الرحیم

بسم الله الرحمن الرحیم

- ۱ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۲ - قصه دلاوری - عیال - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۳ - قصه دلاوری - عیال - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۴ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۵ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۶ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۷ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۸ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۹ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب
- ۱۰ - شرح چوستان - آذربایجان - کاتبان مشهوره - مؤلفان و مکتوبات و مجلدات و کتب و کتب و کتب

کتابخانه

بند ۲۰

۱ - خرابی - زلزله - بوم و کرم - بزرگه خاسته شکر - عذرا کوره و زلزله و ...
 ۲ - نرس به امنیت و ...
 ۳ - ...
 ۴ - ...
 ۵ - ...
 ۶ - ...
 ۷ - ...
 ۸ - ...
 ۹ - ...
 ۱۰ - ...

کتاب

در قضایای حقوقی ...

۱۹۱۲ ...
 که در این ...
 خدایا ...
 به ...
 علم ...
 اگر ...
 و ...
 از ...
 وقت ...
 به ...
 نظیر ...
 از ...
 اول ...
 بعد ...
 تا ...
 این ...
 تا ...
 که ...
 که ...

کسیکیر

۵۲

Armenia.

The Encyclopedia Britannica.

میتونه از احمد در سوزان بینه سوزان و تقصیر و دردی بکلیت برونه قند و کبیر
 شد مقلد بینه شک ایند بجهتند شد بینه خف و دی برونه بینه اختلال ایند شک ایند
 درین سینه کور کور و مقلد شد برونه کور بینه کور کور کور کور کور کور کور کور
 اول قبه ایند برونه کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 اختلال بینه کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور

کسیکیر

۵۳

Voluntaire Armenian

تجهیزه مقلد کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 دردی برونه کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور
 کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور کور

کتابخانه

۲۵۲

برای نماندن بسوی خانه فرزند پیدا
فکرش در مساحت ناپاک نماند. شرفدار شدت بود در زمان

" انچه به سیم نامند هرگز از بندت نماند خدا درم فقط زبیر عظام برده فخر از بزم بزم
بزرگتر که برده اجازت درم کردم . از بندت زبیرت شد از عیب خود نهمیده مکتب بنده یار
فکرش در خانه عیب از سیم اینست انچه .

از بزم از بندت در بندت مکتب شد و در آن روز که از آن روز انچه از بندت از بندت
تجدید مکتب که فخر شد . ۱۹۱۱ ساله ساخت از بندت انچه از بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت شد هر چه از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز

از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز
از بندت در بندت که از فخر شد از بندت در بندت . این با در آن روز

3. Tehcir (Mecburi İskân)

Talat ve Enver Paşa; hemen harp başlar başlamaz, Ermenilerin düşman tarafını tutmaları, bilhassa Osmanlı ordusuna karşı düşmanca girişimlerde bulunmaları halinde şiddetli karşı önlemler alınacağı hususunda kesinlikle uyardı. Buna rağmen Ermeniler, Türklere karşı düşmanca faaliyette bulunmaktan, bilhassa Türk silahlı kuvvetlerine saldırmaktan geri kalmadılar. Başlangıçta çok sayıda Ermeni asker, bazı Ermeni subayları, başlarında bir Ermeni milletvekili olduğu halde kaçıp Rusya'ya gittiler. Bunlar, Rus hududunu geçen Ermenilerle birlikte Ermeni gönüllü alaylarına katıldılar. Rusların safında Türk hududunu geçerek Osmanlı ordusunun gerisine, ikmal kuvvetlerine, postalara ve bağımsız birliklere hücum ettiler. Türk hükümeti ve ordusunun ileri gelenleri, Ermenilerin genel bir ayaklanmaya girişecekleri hususunda endişe etmekte haksız değildi. Gerçekten bu isyan Nisan 1915'te Van'da patlak verdi.¹⁴

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne vazifeli olarak gönderdiği Yüzbaşı Norman da bu konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

“Türk-Ermeni çatışmasına ait gerçekleri öğrenmenin artık zamanı geldi. Şimdiye kadar karışıklıkları sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostlarının heyecan çıgıklarıyla süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliam, yağma ve kadınlara tecavüz hikâyelerini bıkcıya kadar duyduk; fakat bunların hiçbirini bir tek Avrupalı görgü şahidi tarafından doğrulanmamıştır.”¹⁵

2 Mayıs 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı gönderilerek, Van'da ve Van Gölü çevresinde Ermeniler tarafından yapılan katliam sonucunda burada bulunan Ermenilerin

Başlangıçta çok sayıda Ermeni asker, bazı Ermeni subayları, başlarında bir Ermeni milletvekili olduğu halde kaçıp Rusya'ya gittiler. Bunlar, Rus hududunu geçen Ermenilerle birlikte Ermeni gönüllü alaylarına katıldılar. Rusların safında Türk hududunu geçerek Osmanlı ordusunun gerisine, ikmal kuvvetlerine, postalara ve bağımsız birliklere hücum ettiler. Türk hükümeti ve ordusunun ileri gelenleri, Ermenilerin genel bir ayaklanmaya girişecekleri hususunda endişe etmekte haksız değildi. Gerçekten bu isyan Nisan 1915'te Van'da patlak verdi.

14 POMIANKOWSKI Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an der Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich, Leipzig, Wien 1928, sah. 159' dan naklen N. Göyünç

15 YÜCEER Saime, *Birinci Dünya savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri*, Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000, s. 70-71

toplu olarak buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması görüşü dile getirilmiş, isyancı Ermenilerin aileleriyle birlikte Rusya'ya veya Anadolu içerisindeki çeşitli yerlere gönderilmesini, bu iki şıktan uygun olanının seçilmesini istemiştir.¹⁶

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkarmayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Ermenileri toplu halde tutmak yerine, küçük üniteler halinde değişik yerlere dağıtılarak isyan etmelerinin önüne geçilmesi plânlanmıştır.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun ciddiyeti karşısında bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı. Önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu maksatla 9 Mayıs 1915 tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e, Van Valisi Cevdet Bey'e ve Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalık Bey'e şifre emirlerini gönderdi. Bu şifreli emirlerde Talat Paşa, özellikle Van Gölü çevresinde ve Van vilayetince bilinen muayyen mevkilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilal için daimi birer ocak halinde bulduklarını bildirmektedir. Bunların yoğun şekilde buldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal tatbiki için valilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekâletinden 3 ve 4 üncü Ordu Komutanlarına tebligat yazıldığını, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüsün, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sason ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurguladı. Ayrıca valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamalara geçmelerini de istedi.¹⁷

Talat Paşa, 23 Mayıs 1915 tarihinde 4.üncü Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de, başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği şu şekilde belirtmekteydi (Bu liste daha sonra genişletilmiştir):

- 1) Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetleri,
- 2) Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-ı Şugur ve Antakya kazaları dâhilindeki köy ve kasabalar,
- 3) Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı,

16 HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, a.g.e. s. 47

17 BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1963, s. 38

- 4) Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları

Ermeniler konusunda Dâhiliye Nezareti'nin tedbir aldığı bir sırada Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetleri 24 Mayıs 1915 tarihinde bir bildiri yayınlamak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini yayınladılar. Şimdiye kadar kışkırtarak destek verdikleri Ermenilerin yaptığı katliamları görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı Hükümetini sorumlu tutacaklarını bildirdiler.¹⁸ Olayın milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine Talat Paşa, tehcirle ilgili sorumluluğu tek başına yüklenemeyeceğini bildirerek bu konuyu bir kanun hükmü haline getirmek ve kabinenin diğer üyelerinin de bu sorumluluğa ortak olması istedi. Sonunda 12 Recep 1333/13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkire hazırlanarak Sadaret'e gönderildi.¹⁹

Tezkirede Talat Paşa, Osmanlı topraklarında gözü olan dış güçlerin Ermeniler arasına nifak sokarak onları isyana sevk ettiklerini, isyan eden Ermenilerin askerlerin yanı sıra masum halka silahlı saldırıda bulunarak onları katlettiğini, halkın mallarını yağmaladıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline engel olduklarını, düşmana erzak temin ettiklerini, Türk birlik ve mevzilerinin yerlerini düşmana bildirdiklerini, devletin selameti için köklü tedbire ihtiyaç duyulduğunu ve bundan dolayı, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmektedir.

Tezkirede ayrıca Ermenilerin nerelere gönderileceği, mali yönden onlara nasıl yardım edileceği, geride bıraktıkları mallarının nasıl korunacağı, can güvenliğinin nasıl sağlanacağı belirtilmektedir.

Dâhiliye Nezareti'nin bu tezkiresi Sadaret tarafından kaleme alınan 29 Mayıs 1915 tarihli bir tezkire ile meclise gönderildi. Sonunda meclis tarafından 30 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni tehirci uygulamasını kabul eden Meclis-i Vükelâ kararı çıkarıldı.²⁰

27 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından çıkarılan, 30 Mayıs tarihinde meclis tarafından kararı alınan ve 1 Haziran 1915 tarihinde de Takvim-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğüne giren tehcirle ilgili geçici kanun şöyledir:

18 Genelkurmay, nr. I/1, KLS 44. Dosya 207, F. 2-3

19 HALAÇOĞLU Prof. Dr. Yusuf, *Ermeni Tehirci ve Gerçekler (1914-1918)*, a.g.e. sah. 37

20 Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter nr. 198, Karar sıra no. 163 (Ek-II)

Madde: 1 - Seferde ordu, kolordu ve firka kumandanları, bunların yardımcıları ve bağımsız bölge kumandanları; halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin savunması güvenliğini korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma, silahla saldırı ve mukavemet görülürse hemen askeri kuvvet ile şiddetli suretle cezalandırmaya ve saldırıyı tamamen yok etmeye yetkili ve mecburidir.

Madde: 2 - Ordu ve bağımsız kolordu ve firka kumandanları, askeri kurallara aykırı olan veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca diğer yerlere sevk edebilir ve yerleştirebilirler.

Madde: 3 - Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

Madde: 4 - Bu kanunun uygulanmasından Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur.

Mehmet Reşâd
Sadrazam
Mehmed Said

13 Recep 1333 ve 14 Mayıs 1331
Baskumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı
Enver²¹

Bu kanunda; Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk yapanlar ve hıyanet içinde bulunanlar ayrı ayrı veya toplu olarak savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmek istenmektedir. Tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının tespiti, nakliyatın emniyet içerisinde yapılması ve Ermenilere gittikleri yerde ev ve iş imkânları sağlanması hususlarında bir talimatname yazılması kararlaştırıldı.²²

Genelkurmay arşiv belgelerinde Ermeni tehcirinin siyasi nedenleri ile Bakanlar Kurulunca kabul ve ilan edilen kararlar şu şekildedir.

	<i>Tarihi</i>	<i>Numarası</i>	<i>Dış ilişkiler Dairesi</i>
<i>Tezkere sureti</i>	<i>31 Mayıs 1915</i>	<i>326758 / 270</i>	<i>840</i>

Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun harekâtını zorlaştırdıkları; erzak ve askeri malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla iş birliği yapmak ve birlikte hareket etmek emelinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları,

21 Takvim-i Vekâyi, nr. 2189, 18 Recep 1333 ve 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915)

22 OBE, s. 30-32

yurt içinde askeri kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu işlem için faaliyete başlanacaktır. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Sis ve Mersin'in merkezleri hariç, Adana, Mersin, Cebeli Bereket, Kazan livaları; Maraş'ın merkezi hariç Maraş sancağı; Halep vilayetinin merkez ilçeleri hariç iskenderun, Beylan, Cisrisugur, Antakya ilçelerinin köy ve kasabalarında oturan Ermeniler, güney vilayetlere acil olarak sevk edilecektir. Sevk edilecek Ermeniler, Van vilayeti ile sınır olan kuzey kısmı hariç olmak üzere Musul vilayetine ve Zor sancağına; Urfa'nın merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kısmına; Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmına ve Suriye vilayetinin doğu kısmında belirlenen ve tahsis edilen yerlere nakledilerek yerleştirileceklerdir. Devletin temel çıkarları için uygun görülen bu işlemin bir yöntem ve kurala bağlanmasını isteyen 26 Mayıs 1915 gün ve 270 sayılı tezkere, Bakanlar Kurulunda görüşülmüştür. Görüşmelerde devletin varlığını ve güvenliğini muhafaza için devam eden uygulamalar ve fedakârca düzenlemeleri bozmaya yönelik zararlı hareketlerin etkili bir şekilde bertaraf edilmesi mutlak surette gerekli olup, Bakanlığınızın bu konu ile ilgili olarak uygulamaya koyduğu kararlar isabetli ve açık olduğundan, Bakanlığınızca bu emirde belirtilen uygulamaya başlanması uygun bulunmuştur. Belirttiğiniz şekilde, isimleri yazılı olarak bildirilen köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden gönderilmesi gerekenlerin, gidecekleri yerlere rahat bir şekilde taşınmaları ve ulaştırılması ile yolculukları boyunca istirahatlerinin sağlanması, can ve mallarının korunması ve tespit edilen yerlerine vardıklarında kesin olarak yerleştirilmelerine kadar göçmenler ödeneğinden iaşeleri sağlanacak, daha önce sahip oldukları mali ve ekonomik durumları oranında, kendilerine emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallarının açık artırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal

sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için Bakanlığımızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin bütün hükümlerinin uygulanması, terk edilmiş malların korunması, idaresi ile genel iskân işlemlerinin hızlandırılması, düzenlenmesi, incelenmesi ve uygulanması, alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili görev ve sorumluluklarını taşımak ve doğrudan doğruya Bakanlığınıza bağlı kalmak suretiyle, bir başkan ile biri İçişleri, diğeri Maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilmeyen yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. Konu, Savunma Bakanlığına ve Maliye Bakanlığına tebliğ edilmiştir. Bakanlığımız tarafından uygulanmasına ilişkin tezkere yazılmıştır.

Savaş hali ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla, başka yerlere nakledilen Ermenilerin iskân ve işeleri ile diğer konular hakkında yönetmeliktir.

Madde 1: Nakli gerekli olanların sevklerinin sağlanması, yerel görevlilerin yönetimine aittir.

Madde 2: Nakledilen Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını beraberlerinde götürebilirler.

Madde 3: İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin yol boyunca can ve mallarının korunmasıyla, işe ve dinlenmelerinin sağlanmasından, gidiş yolları üzerinde bulunan yerel görevliler sorumludur. Bu konuda meydana gelecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün görevliler sorumludur.

Madde 4: Oluşturulan iskân yerlerine ulaşan Ermeniler duruma ve yere göre; ya mevcut köy ve kasabalarda ayrı ayrı inşa edilecek evlere ya da yerel idareciler tarafından belirlenecek yerlerde kurulacak köylere yerleştirileceklerdir. Köylerin, sağlık şartlarına uygun, tarıma ve gelişmeye uygun yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilecektir.

Madde 5: İskân bölgelerinde köy kurulmasına elverişli, boş, sahipsiz ve devlete ait arazi bulunmaması durumunda, devlet malı olan çiftlik ve köylerin iskân için tahsis edilmeleri uygundur.

Madde 6: Ermenilerin yerleştirilecekleri köy ve kasabalarla, yeniden kurulacak Ermeni köyleri sınırlarının, Bağdat demir yoluyla birleşme

hatlarından ve diğer demir yolu hatlarından en az 25 kilometre uzaklıkta bulunması şarttır.

Madde 7: Köy ve kasabalarda yeni yapılacak evlere yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köylere yerleştirilen Ermenilerin, nüfus kütüklerine esas olabilecek bir şekilde düzenli olarak kaydedileceği ve her ailenin ismi, lakabı, yaşı, sanatı, geldiği ve yerleştirildiği yer ile her aileyi oluşturan aile fertlerinin isim ve yaşlarını açıklayan bir defter düzenlenecektir.

Madde 8: Belirlenen yere yerleştirilen bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun izni olmadan ve yerel güvenlik makamlarından özel belge alınmadan başka yerlere gitmesi yasaktır.

Madde 9: İskân edilecekleri yerlere varan Ermenilerin, kesin yerleşimlerine kadar geçecek olan sürede işçeleri, ayrıca ihtiyacı olanlara evlerinin inşası için gerekli harcamaları yerel makamlar, göçmen ödeneğinden karşılayacaklardır.

Madde 10: İaşe ve iskân işlerinin hızlı olarak yürütülmesi, göç edenlerin sağlıklarının korunması ve rahatlarının sağlanmasına ilişkin hususların yerine getirilmesi, o bölgenin en üst mülki idarecileri, sorumlu yönetici olmak üzere, göçmen komisyonlarına aittir. Göçmen komisyonu bulunmayan yerlerde Göçmenler Tüzüğü'ne uygun olarak yeniden kurulması gereklidir.

Madde 11: İaşe ve iskân işlerinin sağlanması ve hızlı olarak yürütülmesi ve göçmenlerin yeterince sevk; iaşe ve iskân memurlarının tayini, Bakanlıktan izin alınmak şartıyla, mutasarrıf ve valilere aittir.

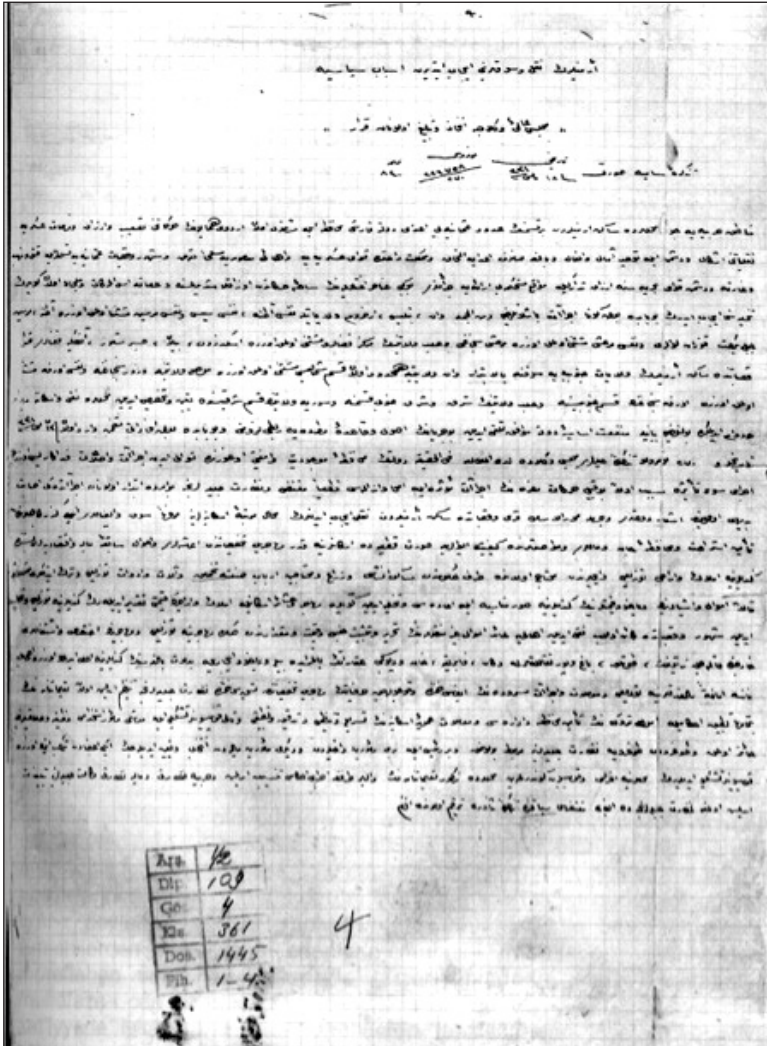
Madde 12: İskân edilen her aileye, daha önceki iktisadi durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 13: Arazinin seçimi ve dağıtılması göçmen komisyonlarınca gerçekleştirilecektir.

Madde 14: Belirlenen arazinin sınırı ve dönümü tespit edildikten sonra, geçici belge karşılığında sahiplerine verildikten sonra tapu ve emlak işlemlerine esas oluşturacak düzenli bir şekilde özel defterine kaydedilir.

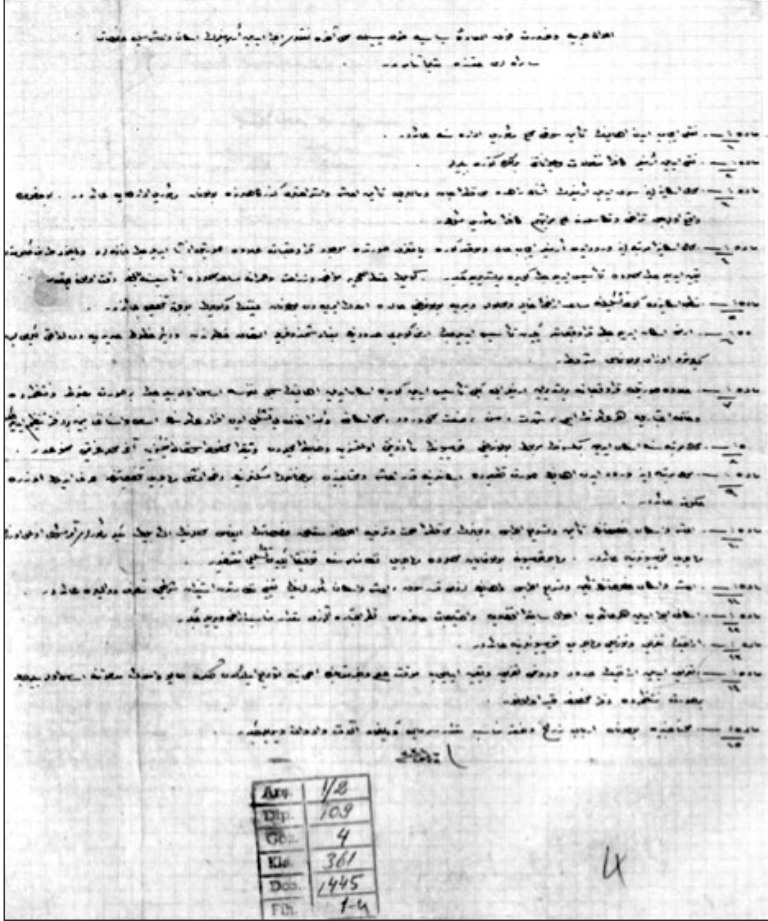
Madde 15: İhtiyaç sahibi olan çiftçi ve meslek sahiplerine, uygun miktarda sermaye ya da alet ve edevat verilecektir.

10 Haziran 1915²³

23 T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, Genelkurmay Atase ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basım Evi 2005, sah. 131, 132, 133 (BDH. 361 / 1030, 1445, 1-4)

Ermeni Sevk ve İskânının (Tehcirin) Altında Yatan Nedenler

BDH. 361 / 1030, 1445, 1-4

Kanundan hemen sonra 14 Haziran 1915 tarihinde Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilayetlerine gönderilen bir şifreli yazıda, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkیات sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle Müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kesinlikle fırsat verilmemesi istenmişti.

Yeni iskân sahalalarına dağıtılabacak olan Ermeniler Konya, Cizre, Diyarbakır, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplanmıştır. Kayseri ve Samsun'dan

gönderilenler Malatya üzerinden, Sivas, Elazığ, Erzurum ve havalisinden gönderilenler Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a, Urfa'dan Nusaybin yoluyla gidenler, (Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere) Siverek yoluyla, Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-ı Maraş-Pazarcık yoluyla Zor sancağına, sevk edilmişlerdir.²⁴ Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yollarıyla nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir.

Osmanlı Hükümeti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içerisinde yürütülmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina göstermiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlamıştır. Bu sevkiyat esnasında görülen en büyük zorluk, vasıta sıkıntısı olmuştur. Gerek savaş nedeniyle sürekli cephelere mühimmat taşınması ve gerekse hasat mevsimi olması, araba ve hayvanlara duyulan ihtiyaç yüzünden kabilelerin zorluk çektiği görülmüştür.

Kanundan hemen sonra 14 Haziran 1915 tarihinde Erzurum, Diyarbakır, Elazığ ve Bitlis vilayetlerine gönderilen bir şifreli yazıda, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkiyat sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle Müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kesinlikle fırsat verilmemesi istenmişti.

Bütün bu zor şartlara rağmen Osmanlı Hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içerisinde yeni yerleşim alanlarına sevk etmiştir. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915 tarihinde Büyükelçi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporda bu

durumu açıkça belirtmektedir. Raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeterli kadar bilet sağlandığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.²⁵

Tehcirde en önemli problem, sevkiyatın kısa sürede tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlardı. Bu durum, kabilelerin emniyetini ve onlara sağlanan iaşe yardımını güçleştirmekteydi. Bu nedenle gerek yollarda

24 ŞFR. nr. 54-A/157; nr. 56/280; nr. 56/387 – ŞFR. nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308

25 DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13

ve gerekse ara sıra rastlanılan salgın hastalıklar yüzünden yaklaşık olarak 25-30 bin civarında Ermeni'nin öldüğü tahmin edilmektedir.²⁶ 8 Z 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafileden her gün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülmektedir.²⁷

Ayrıca kafiyelerden bazılarında Arap aşiretlerinin, özellikle Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bazı Ermenilerin öldürüldüğü tespit edilmiştir. Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasp için yaptığı saldırılar sonucu iki bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a, Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları görülmektedir.²⁸

Sonuç

Ermeni tehcirinin Tehcir yapılmamış olsaydı durumun ne olacağı iyi analiz edilmelidir. Yabancı arşivlerin bu konuda araştırmacılara hizmet etmesi, kapılarını bu kişilere açması önemlidir. Başta Amerika Boston'da bulunan Taşnaklara ait Zoryan arşivi olmak üzere kapalı arşivlerin açılması, yıllardır suistimal edilen Ermeni meselesine ışık tutabilir.

Bizim kimseyle bir hesabımız ve kinimiz olamaz. Böyle bir durum insanlığa ve hiçbir inanca sığmaz. Ancak haksız yere suçlanmamıza, katliamcı olarak tanıtılmamıza da müsaade etmeyiz. Hiç kimse işlemediği bir suçtan dolayı yargılanamaz. Bizleri yargılamadan önce Ermeni meselesinin iyi analiz edilmesi, siyasetten uzak tarafsız olarak karar verilmesi gerekir.

26 Mesela Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis vilayetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflıklarına gönderilen 26 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta, savaşın başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeni'nin telef olduğunun bildirilmesi istenmiştir (ŞFR. Nr. 54-A/112). – HALAÇOĞLU Prof. Dr. Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, a.g.e. sah. 59

27 ŞFR. Nr. 57/51 (EK-VIII); nr. 57/71 (EK-IX).

28 ŞFR. Nr. 59/244 – ŞFR. Nr. 56/149; 55-A/73; nr. 54-A/248

Ermenilerin sevk yolu haritası

Erzurum-Erzincan arasında 500 kadar Ermeni'nin bölge halkının saldırısı sonucunda öldüğü, Dersim bölgesinde Dersin eşkıyasının saldırısı sonucunda, Erzurum'dan sevk edilen kafilenin yolunun kesildiği ve katledildikleri Erzurum valiliğinin yazısından anlaşılmaktadır.²⁹ Bu bilgiler doğrultusunda, 1915 yılındaki tehcir sırasında toplam olarak 8-10 bin arasında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucunda öldürüldüğü görülmektedir. Bu rakamlar, Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu rakamların üzerinde söylenen ve herhangi bir belgeye dayandırılmadan ifade edilen rakamlar gerçekçi değildir.

29 HALAÇOĞLU Prof. Dr. Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, a.g.e. s. 60

KAYNAKÇA

ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, Belge 2003, 2005

Bayur, Hikmet Yusuf. *Türk İnkılap Tarihi*, I/1, III/3, Ankara 1963,

BOA. HR. HU, Kr.173/5

Deutschbiscbes und Armenien, 1914-1918, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919, s. 65, 46 ve s. 56 nr. Belgelerden nakleden N. Göyünç,

DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13

Gaston, Gaillard. *Türk Ermeni Sorunu*, çev. Nuri Bilgin. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-Ermeni İlişkileri Grubu Yay. İzmir 2003,

Genelkurmay, nr. I/1, KLS 44. Dosya 207, F. 2-3

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001,

Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter nr. 198, Karar sıra no. 163 (Ek-II)

OBE, s.6'dan BOA, DH, ŞFR, nr. 52/102

OBE, s. 30-32

Özdemir, Hikmet. vd., *Ermeniler; Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004

Pomiankowski, Joseph. *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an der Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich, Leipzig, Wien 1928, sahife 159'dan naklen N. Göyünç

Süslü, Azmi. vd., *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995,

ŞFR. Nr. 54-A/112). ŞFR. Nr. 57/51 (Ek-VIII); nr. 57/71 (Ek-IX).

ŞFR. Nr. 54-A/157; nr. 56/280; nr. 56/387

ŞFR. Nr. 56/149; 55-A/73; nr. 54-A/248

ŞFR. Nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308

ŞFR. Nr. 59/244

Takvim-i Vekâyi, nr. 2189, 18 Recep 1333 ve 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915)

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, Genelkurmay Atase ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basım Evi 2005, sah. 131, 132, 133 (BDH. 361 / 1030, 1445, 1-4)

UK ARCHIVES FO 371/2484/46942, No. 22083; 30 Kasım 1914 tarihli

Yüceer, Saime. “Birinci Dünya savaşı ve Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bursa Ermenileri”, *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa 2000.